

Dziedzictwo Bastiata w ekonomii

Autor: **Jörg Guido Hülsmann**

Źródło: mises.org

Tłumaczenie: **Jakub Konończuk**

The Quarterly Journal of Austrian Economics Vol. 4, No. 4 (winter 2001)

Claude Frédéric Bastiat (1801-1850) był jednym z najwybitniejszych ekonomistów w dziejach. Jego rola wolnorynkowego aktywisty we Francji oraz propagatora idei wolnego handlu w XIX-wiecznej Europie jest bezsprzeczna. Przez historyków uważany jest za genialnego pamflicistę, niektórzy nazywają go nawet „najbardziej błyskotliwym ekonomicznym publicystą jaki kiedykolwiek żył”¹.

Nie jest jednak powszechnie wiadome, że Bastiat był także znaczącym teoretykiem ekonomii, a jego odkrycia miały niebagatelną wagę². Jego naukowe dziedzictwo zostało zapomniane, ponieważ obszar jego badań nie znajduje się w centrum zainteresowania XXI-wiecznej ekonomii głównego nurtu. Ma ono jednak wiele w wspólnego z współczesną ekonomią austriacką. Celem tego artykułu jest wskazanie kilkoro z tych podobieństw jak i pomoc w przywrócenie Bastiatowi należnego mu miejsca w historii nauk ekonomicznych³.

Bastiat jest zwykle przedstawiany jako twórca doktryny harmonii. O ile twierdzenie to jest prawdziwe, o tyle sama doktryna jest zazwyczaj źle

¹ Schumpeter (1954, s. 500).

² Warto zwrócić uwagę na wypowiedź Schumpetera (1954, s. 500) „Nie twierdzą, że Bastiat był złym teoretykiem. Uważam, że nie był teoretykiem”. Wypowiedź ta brzmi jak wyrok śmierci na badaniach dotyczących miejsca Bastiata w historii myśli ekonomicznej w obrębie głównego nurtu. Bastiat nie jest wspomniany chociażby u Blauga (1997), Backhousa (1985), Ekelunda i Héberta (1990), czy Niehansa (1990). Jego wkład w rozwój teorii wartości został wspomniany u Pribrama (1983, s. 193) oraz w tomie opracowanym przez Blauga (1986b, s. 56). Stanowisko Blauga można uznać za ogólną opinię pośród historyków myśli z głównego nurtu. Stwierdza się, że „o ile dostarczył liberalizmowi teoretyczną podporę”, szczególnie w dziedzinie rozwoju teorii własności, to jednocześnie Blaug (1986a, s. 14f) utrzymuje, że „jako teoretyk ekonomii należy do trzeciej ligi”.

³ Inne prace na ten temat to między innymi Hülsmann (2000b) oraz inne teksty opublikowane w zbiorze *Journal des Economistes et des Etudes Humaines* upamiętniające dwusetlecie Bastiata, są to Barmoullé (2001), Thornton (2001), oraz Lane (2001). Prace te odnotowują zainteresowanie jakim ostatnimi czasy austriacy darzą Bastiata, uznając jego prace teoretyczne za pionierskie, choć mocno niedocenione.

rozumiana oraz nie podkreśla się tego, na jakiej płaszczyźnie wyróżnia się ona z pośród współczesnych teorii na temat społecznych interakcji.

Magnum opus Bastiata nosi wiele mówiący tytuł *Harmonie ekonomiczne*. W tej właśnie książce rozwija on i broni tezy o tym, że interesy wszystkich członków społeczeństwa są harmonijne tak długo jak prawo własności jest respektowane lub, formułując to w bardziej współczesnym tonie, kiedy nieskrępowany rynek może działać bez ingerencji ze strony państwa.

Sedno jego argumentu jest bardzo proste. Bastiat wykazuje, że nie istnieje nic w *naturze* wolnego rynku, co uniemożliwiłoby jego prawidłowe funkcjonowanie. Innymi słowy, wolny rynek w żaden sposób nie jest z *konieczności* zwrócony przeciw jakiejś części społeczeństwa. Jedyna grupa, której interesy są nie do pogodzenia z interesami innych grup to oszuści i złodzieje, którzy żyją z naruszania cudzej własności. Tak Bastiat komentuje wyjątek od, w innych okolicznościach powszechnej, ekonomicznej harmonii: Chociaż wszyscy kochamy zgodę, istnieją dwa podejścia, które nie mogą zostać pogodzone, wolność i przymus⁴.

Dlatego też wolny rynek może zaspokoić potrzeby wszystkich, oprócz tych, którzy z jakiegokolwiek powodu próbują naruszyć własność innych. W konsekwencji, na rynku nie ma potrzeby wprowadzania zinstytucjonalizowanej interwencji. Nie ma oczywiście gwarancji, że rynek zaspokoi potrzeby każdej jednostki na każdym etapie jej życia. Bastiat nie twierdzi, że rynek byłby wolny od „wywoływanych perturbacji” (s. 489), to znaczy od błędów i przemocy. Wręcz przeciwnie, poświęca on wiele stron swojej książki podkreślając te aspekty życia w społeczeństwie (zob. na przykład 1851, s. 494, 554). Jego argumentacja nie skupia się na tym, czy wszyscy członkowie społeczności zawsze *działają* harmonijnie. Pokazuje ona natomiast, że ich *interesy* są zawsze harmonijne. Bastiat zaprzecza pierwszemu twierdzeniu, uznaje jednak drugie. Interesy członków społeczeństwa są harmonijne tak długo jak respektują oni swoją własność, wywodzącą się z idei samoposiadania, ponieważ współpraca podczas

⁴ Bastiat (1851, s. 12; tłumaczenie własne). Cytat ten pokazuje, że Schumpeter (1954, s. 440, 500) nie miał racji, twierdząc, że Bastiat „kładł szczególny nacisk na klasową harmonię”. W rzeczywistości Bastiat podążał za Charlesem Dunoyerem i innymi XIX-wiecznymi francuskimi ekonomistami, którzy połączyli doktrynę harmonii Quesnay’a, z nową doktryną klasowych antagonizmów, dokładniej mówiąc, klasy politycznej i przemysłowej (zob. Liggio 1977, Raico 1977, Weinburg 1978). Tym, co odróżnia tych tak zwanych *przemysłowców*, w tym Bastiata od Ricarda, Saint-Simona czy Marksa jest nie nacisk położony na antagonizm klasowy jako taki, ale ich konkretny obraz tego, w czym ten antagonizm się przejawia. Podczas gdy Ricardo i socjaliści utrzymywali, że na wolnym rynku istnieją inherentne antagonizmy, Bastiat i *przemysłowcy* podkreślali, że konflikty interesów są wynikami działań politycznych.

produkcji jest bardziej fizycznie wydajna, niż produkcja indywidualna.⁵ Każdy członek społeczeństwa może korzystać z dobrze zorganizowanego podziału pracy i nie ma nic takiego w funkcjonowaniu rynku, co uniemożliwiłoby stworzenie takiego podziału.

Formułując swoją tezę o harmonii interesów na wolnym rynku, Bastiat argumentował na możliwie najbardziej fundamentalnym poziomie po to, aby skonfrontować za jednym zamachem szerokie spektrum swoich intelektualnych oponentów. Nie dał się wciągnąć w dyskusję na temat każdej państwowej interwencji z osobna, ale sformułował ogólne założenie dla każdej z tych propozycji — założenie, że na nieskrępowanym rynku niektóre interesy są z *konieczności* nastawione do siebie antagonistycznie.

Bastiat przeanalizował szczegółowo wiele domniemanych konfliktów interesów, dowodząc za każdym razem, że domniemanie to było chybione. Na przykład, mimo iż dłużnicy i wierzyciele zdają się mieć konflikt interesów, wcale tak nie jest, gdyż dłużnik ma interes w tym, by jego wierzycielowi dobrze się powodziło, tak aby w przyszłości mógł on uzyskać więcej kredytu. Natomiast wierzyciel ma jak najbardziej interes w tym, aby kredytobiorcy wiodło się dobrze, bo tylko taki dłużnik jest w stanie spłacić odsetki. Bastiat opisywał wiele podobnych relacji, takich jak konsument i producent, proletariusz i posiadacz, pracownik i kapitalista, ludność miejska oraz wiejska, obywatele i cudzoziemcy, właściciele ziemscy i dzierżawcy, lud i burżuazja itp. Odrzucił również teorię populacji Malthusa, według której wzrost ludności musi doprowadzić do niedoborów żywności, a zatem do konfliktu interesów między członkami społeczeństwa.

W rzeczywistości wszystkie argumenty, jakie rozważył, analizując tę konkretną kwestię, dotyczą sedna problemu. Na przykład rozprawiając się z propozycją zapobiegania nieuczciwej konkurencji poprzez zrównanie warunków produkcji, Bastiat (1964, s. 29) zaobserwował:

Wyrównanie warunków produkcji oznacza nie tylko utrudnienie, do pewnego stopnia, wymiany, ale atak na wymianę u samych jej fundamentów, ponieważ wymiana jako taka bazuje właśnie na różnorodności lub, jak kto woli, na nierównościach w żyzności, zdolnościach, klimacie czy temperaturze. To właśnie chcecie wyeliminować... Na torze wyścigowym, jeśli jeden z koni wygra, inne przegrywają, ale kiedy dwa konie pracują, aby wytworzyć

⁵ Mises (1998, s. 158) podniósł później tą kwestię podczas dyskusji o prawie asocjacji.

coś użytecznego, a każdy pracuje proporcjonalnie do swoich sił, to pomimo że silniejszy przysłuży się bardziej, nie oznacza to, że słabszy nie przysłużył się w ogóle.

Argument Bastiata za wolnym rynkiem bazuje nie tylko na odrzuceniu poszczególnych przypadków państwowej interwencji, ale także na ogólnym odrzuceniu jej głównej przesłanki będącą podstawą wszelkiego działania państwa. Błyskotliwie argumentował, że we wszystkie te propozycje wpisany jest jakiś wariant tezy, że wolny rynek z samej swojej natury antagonizuje interesy pewnych jednostek i grup. Zagadnienie to jest przedmiotem jego niedokończonych *Harmonii Ekonomicznych*. W przedmowie, którą adresuje do francuskiej młodzieży, Bastiat (1851, s. 3; tłumaczenie własne) podkreśla, że „to co stawia szkoły socjalistyczne... zadecydowanie poza szkołami ekonomistów nie jest tym czy innym pytaniem lub detalem...; Jest nim punkt wyjścia, podstawowe i nadrzędne pytanie: Czy ludzkie interesy, pozostawione same sobie, są harmonijne czy antagonistyczne?”

Szybki wgląd w historię XX-wiecznej myśli ekonomicznej potwierdza słuszność obserwacji Bastiata na temat wspólnego mianownika interwencjonistycznych planów. Najważniejsze ekonomiczne uzasadnienia państwowej interwencji podkreślają występowanie cykli koniunkturalnych, monopolu, dóbr publicznych czy bezrobocia. W każdym z tych przypadków rozważany problem był postrzegany jako zawodność rynku, co stanowi nic innego, jak twierdzenie, że problem ten wypływa z samej natury rynku. Rynek nie może go rozwiązać w żaden sposób lepiej niż państwo, wielkie *deus ex machina*, na którego barkach spoczywa zaprowadzenie porządku.

W zgodzie z duchem Bastiata, wielu austriaków oraz kilku ekonomistów głównego nurtu niestrudzenie obalało XX-wieczne oskarżenia o zawodności rynku jeden po drugim. Ich argumentacja z pewnością nabrałaby siły, gdyby została wsparta bardziej ogólnym atakiem wymierzonym w błąd rozumowania stojący za wszystkimi tymi poszczególnymi przypadkami. Również dzisiaj ekonomiści zyskaliby wiele z uważnej lektury Bastiata i dobrym poznaniu doktryny ekonomicznych harmonii.

Warto odnotować, że Bastiatowski argument ekonomicznych harmonii wyraźnie kontrastuje z typową XX-wieczną argumentacją za wolnym rynkiem, inspirowaną przez prace Léona Walrasa, według których rynek osiąga lub ma tendencję do osiągnięcia równowagi oraz że maksymalizuje lub ma tendencję do

maksymalizowania społecznej użyteczności. Zwróćmy uwagę jak kilka dziesięcioleci później Louis Rougier (1938, s. 70; tłumaczenie na angielski — JGH) formułuje naukowy argument za wolnym rynkiem:

nauki ekonomiczne pokazują, że maksymalna satysfakcja wymieniających się dobrami partnerów zostaje osiągnięta w warunkach wolnej konkurencji. Podczas wymiany pojedynczego dobra, swobodna gra popytu i podaży samoczynnie osiąga cenę równowagi wynikającą z wielu indywidualnych transakcji — cenę, przy której ilość produktu oferowanego na rynku zostanie sprzedana w całości, zakładając pewną siłę nabywczą w obrębie społeczeństwa w określonym czasie.

Ten typ argumentu był szeroko rozpropagowany zarówno w latach 30. XX wieku jak i dzisiaj, dzięki wysiłkom wolnorynkowych ekonomistów ze szkoły chicagowskiej. Bastiat nie twierdził jednak, że ład leseferystyczny doprowadzi do powstania stanu idealnego. Twierdził on, że gdy własność prywatna jest respektowana, wytwarza się naturalny porządek, w którym poszczególne interesy nie są antagonistyczne, ale wzajemnie się wspierają. Społeczeństwo dokonuje zatem ciągłego postępu, mimo że na żadnym etapie nie jest idealne.

Analityczne znaczenie własności i zawłaszczenia

Odnieśliśmy się już do poglądu Bastiata, że harmonia ekonomiczna zależy od pewnych form zawłaszczenia, mianowicie, form zawłaszczenia odbywających się na wolnym rynku. Bastiat dokładnie widział, że wrogie zawłaszczenie lub, jak określił to później Murray Rothbard, inwazja, prowadzi do nierozwiązywalnych konfliktów interesów, które zakłócają, a ostatecznie niszczą, funkcjonowanie rynku. Główny wkład Bastiata w pozytywną analizę ekonomiczną zawiera wyszukany opis źródeł i konsekwencji *zakłóceń* wywoływanych przez wrogie zawłaszczenie. Protekcjonizm będący polityką partykularnych interesów, schowany za literą prawa, niszczy naturalne harmonie interesów oraz tworzy konflikty o przywileje, co prowadzi do socjalizmu i wojen. Przykładowo cło na import wina jest korzystne dla krajowych producentów wina kosztem krajowych konsumentów i zagranicznych producentów tego trunku.

Ponieważ państwowa interwencja tworzy zwycięzców i przegranych, pokrzywdzona grupa otrzymuje bodziec do obrony poprzez próbę przejęcia kontroli na państwem oraz wykorzystania jego narzędzi dla siebie, co tylko dalej

psuje prawo. Gdy raz protekcjonizm zostanie zaakceptowany jako zasada polityki gospodarczej, uruchomiony zostaje proces, który całkowicie zniszczy korzystny ład własności prywatnej, co zakończy się powstaniem ładu socjalistycznego. Głównym narzędziem tego procesu jest psucie prawa:

W naturze człowieka leży występować przeciwko niegodziwości, której jest ofiarą. Kiedy zatem grabież przeprowadzana jest w majestacie prawa, z korzyścią dla klasy, która ją inicjuje, wszystkie ograbiane klasy próbują pokojowo, bądź gwałtem zyskać udział w tworzeniu prawa [...] Do pewnego momentu, legalna grabież jest wykorzystywana przez niewielu przeciw większości, tak jak ma to miejsce w krajach, w których władza znajduje się w rękach mniejszości. Obecnie jednak czyniony jest wysiłek, aby wprowadzić balans ustanawiając powszechną grabież. Zamiast zostać odrzucona, sprawiedliwość społeczna staje się rozpowszechniona. Gdy tylko uciskane dotąd klasy otrzymają prawa polityczne, ich pierwszymi postulatami nie będzie zniesienie grabieży [...] ale zorganizowanie systemu represji przeciwko innym klasom, co szkodzi również jej samej.⁶

Niestety, większości ludzi brakuje edukacji ekonomicznej i dlatego skłonni są uważać ten rodzaj państwowej interwencji nie jako akt ograbiania jednych dla korzyści drugich, ale jako kuszące źródło bogactwa dla wszystkich. Do takich ludzi Bastiat (1964a, s. 144) powiedziałby pewnie „Państwo to wielka fikcja, dzięki której każdy usiłuje żyć kosztem innych”.

Pisma Bastiata na temat dialektyki pożądanego ładu własności prywatnej oraz prawa stanowionego pozycjonują go jako ważnego prekursora współczesnej dyscypliny akademickiej prawa i ekonomii, pomimo że podchodzi on do tematu z zupełnie innej strony niż obecnie czynią to profesorowie ekonomii głównego nurtu. Bastiat podkreśla kluczowy fakt, że ponieważ prawo jest instytucją stworzoną przez człowieka, może ono zostać wypaczone, służąc innym celom niż ochrona własności prywatnej.

Bastiat traktował więc własność i zawłaszczenie jako podstawowe elementy swojej analizy, były one raczej punktem początkowym jego rozumowania, niż narzędziami praktycznej implementacji wyników jego

⁶ Bastiat (1964, s. 55; również 1851, s. 105) W XX wieku rozwój interwencjonizmu stał się ulubionym przedmiotem badań austriackich ekonomistów. Zobacz Mises (1977) oraz Ikeda (1997) oraz cytowaną tam literaturę.

rozumowania. To właśnie przez tę metodę jego argument za ładem leseferystycznym był tak odpychający dla Cairnesa (1965), Jevonsa (1968) i innych brytyjskich ekonomistów, jak również dla nowego pokolenia francuskich ekonomistów, którzy otrzymali miejsca w katedrach ekonomii politycznej w końcu XIX wieku (zob. Salerno 2001). W ich oczach metoda Bastiata zawierała *petitio principii* — zakładała prawdziwość czegoś, co mogło być wykazane dopiero na końcu analizy.

Zarzut ten jest jednak chybiony. Bastiat nie twierdzi, że należy potraktować prawo własności jako dane albo że powinno ono wyznaczać kierunek w prowadzonej polityce. Stara się on raczej dokonać analizy porównawczej dwóch radykalnie różniących się od siebie form zawłaszczenia, własności i grabieży, tworzenia i kradzieży (1851, s. 220, 502) oraz zestawić ze sobą konsekwencje tworzenia i kradzieży, które istnieją niezależnie od tego, która zasada zostanie wprowadzona w życie.

Wbrew temu co twierdził Cairnes i inni późniejsi krytycy, świadome analityczne wykorzystanie przez Bastiata własności i zawłaszczenia było być może jego najbardziej znaczącym wkładem do nauk ekonomicznych, jednak późniejsza zajadła krytyka brytyjskich i francuskich osobistości z dzieciny ekonomii politycznej uniemożliwiła podążanie jego śladami innym obiecującym ekonomistom.

Kiedy Murray Rothbard na początku lat 60. i Hans Hermann Hoppe pod koniec lat 80. XX wieku zaczęli ponownie stosować tę metodę, czynili to praktycznie od zera, bez odwoływania się do swojego wielkiego francuskiego poprzednika.

Ludzkie działanie, własność i wartość

W myśli Bastiata własność odgrywa znaczącą rolę nie tylko w analizie państwowej interwencji, ale także w teorii wartości. Niestety prawie wszystkie jego przemyślenia na temat związku własności z wartością zostały przedstawione w jego nieukończonych *Harmoniach ekonomicznych* (szczególnie w rozdziale poświęconym wymianie, własności i wartości), nad którymi pracował będąc już na łożu śmierci, i która przez to charakteryzuje się niemal płomiennym, powtarzającym się wciąż naciskiem na kilka kluczowych faktów podtrzymujących jego argument. Niniejszy opis umiejscowi te fakty w ogólnym kontekście. Według Pellissier-Tanona (2001) najbardziej szczegółowe przedstawienie teorii wartości Bastiata znajduje się u Gonnarda (1941, s. 338).

Pierwszą rzeczą, jaka rzuca się w oczy jest to, że Bastiat ogranicza swoją analizę wartości do zjawisk rynkowych. Kiedy używa słowa „wartość”, ma na myśli relację wymiany powstałą na rynku. Dlatego też, już u samych podstaw, zakres jego analizy jest bardziej zakrojony od współczesnych analiz użyteczności krańcowej, które również używają słowa „wartość”, jednak w zupełnie innym znaczeniu. Nie oznacza to jednak, że różnice w terminologii z miejsca pozycjonują Bastiata przeciwko współczesnym teoriom wartości, czy że są one ze sobą sprzeczne⁷.

Głównym postulatem Bastiatowskiej teorii wartości jest śmiałe określenie relacji wymian rynkowych jako relacje ludzkich usług (Bastiat 1851, s. 118). Konsekwentnie zapewnia on, że wartość jest relacją pomiędzy dwoma usługami na rynku, co więcej, tylko ludzkie usługi mają wartość, te pochodzące z natury są zawsze „podarowane”.

Takie ujęcie zagadnienia wydaje się być nie do pogodzenia ze współczesną teorią wartości marginalnej, która tłumaczy ceny rynkowe wyborami konsumentów. Jak jednak zobaczymy, Bastiatowska teoria usług i wartości wiąże się z zagadnieniem cen rynkowych z perspektywy, która nie została nigdy omówiona przez współczesną teorię wartości. Późniejsi ekonomiści starali się wyjaśnić samą relację, według której dobra są wymieniane na rynku, co jednak nie jest w ogóle przedmiotem zainteresować Bastiata⁸. Skupia się on bowiem przede wszystkim na próbie wyjaśnienia, co ludzie wymieniają na rynku, a jego odpowiedzią na to pytanie jest stwierdzenie, że wymieniają oni właśnie swoje usługi. Jak się wkrótce przekonamy, odpowiedź ta jest nie tylko całkowicie poprawna, ale również dostarcza brakującego ogniwa pomiędzy współczesną ekonomiczną teorią wartości i cen a współczesną libertariańską teorią praw własności.

⁷ Bastiat do pewnego stopnia zgadza się z Condillakiem i Sayem, że każda strona transakcji czerpie korzyść z wymiany, jednak w jego oczach ta formalna charakterystyka wszystkich wymian rynkowych, które nazwał truizmem, nie jest w stanie wyjaśnić dla czego właściwie doszło do tych wymian (zob. Bastiat 1851, s. 81, 122). Prawdziwym wyjaśnieniem jest, że współpraca podczas produkcji jest fizycznie bardziej efektywna, niż produkcja indywidualna (isolated) (zob. Bastiat 1851, s. 86, 97). Ludwig von Mises (1998, s. 144) twierdził to samo, podkreślając kluczową rolę tego faktu następującymi słowami: Podstawowe fakty, które stoją za współpracą, społeczeństwem i cywilizacją, i które stworzyły współczesnego człowieka to przede wszystkim obserwacja, że podział pracy jest bardziej efektywny od pracy indywidualnej oraz że ludzki umysł jest w stanie to dostrzec. Bez tej świadomości człowiek widziałby w swoich bliźnich tylko wrogów, kolejnych rywali w walce o zdobycie deficytowej ilości zasobów, które dostarczyła natura.

⁸ Odróżnia go to również od Careya (1965, s. 7), który choć utrzymujący podobne poglądy, był przede wszystkim zainteresowany wyjaśnieniem konkretnych ilości dóbr wymienianych na rynku. W świetle współczesnej teorii wartości stało się jasne, że próby Careya, aby wywieść ceny rynkowe od kosztów pracy/usług jest daremne.

Aby zrozumieć Bastiatowską teorię wartości, należy zdać sobie sprawę, że używa on słowa „usługa” w zupełnie innym znaczeniu niż współczesne nauki ekonomiczne, mianowicie, w wąskim rozumieniu *ludzkich* usług lub, bardziej dokładnie, jako ludzkich działań wykonywanych w służbie innych ludzi. W oczach Bastiata ekonomia polityczna jest nauką o ludzkim działaniu i dlatego musi być „oparta na manifestacji naszej *aktywności*, na *wysiłku*, na *wzajemnych usługach*, które są ciągle wymieniane, ponieważ można je porównać, ocenić, *wycenić*, i które są możliwe do *wyceny* właśnie dlatego, że są między sobą wymieniane”⁹. W przeciwieństwie do tego, potrzeby i ich zaspokojenie nie są odpowiednie jako podstawa dla nauk ekonomicznych, ponieważ te zjawiska są związane z poszczególnymi osobami i dlatego są niemierzalne¹⁰.

Co równie istotne, Bastiat twierdzi, że ludzie nie służą jeden drugiemu jedynie w bliższej lub dalszej przyszłości, ale także poprzez działania wykonywane w przeszłości (Bastiat 1851, s. 233). Usługa jest zatem dostarczana nie tylko podczas ścinania komuś włosów, zarządzania czyimś kontem bankowym czy udzielania lekcji gry na pianinie, ale również gdy przekazywany jest skrawek ziemi, który wcześniej został przekształcony czyimiś rękami lub gdy dajemy komuś kawałek ciasta, który został wcześniej upieczony. W przypadku ziemi oraz ciasta, przeszłe usługi danej osoby zostają „wymieszane” z zasobami naturalnymi, które również zostały przetworzone.

Wykorzystana tutaj terminologia może wydawać się nietypowa, jednak z pewnością nie jest niepoprawna. Obecnie przywykliśmy do mówienia o usługach w bardziej ścisłym sensie jako o usłudze pracy, która jest wartościowana i wyceniana niezależnie od komplementarnych czynników produkcji użytych w procesie świadczenia usługi. Na przykład praca sekretarki jest usługą, ale nie są nią już długopis czy komputer. Jednak z perspektywy Bastiata dostarczenie każdego z tych czynników produkcji jest usługą: sekretarka świadczy usługę pracując, twórca długopisu świadczy usługę dostarczając długopis, producent komputera świadczy usługę dostarczając komputer. Przedsiębiorca natomiast świadczy usługę wszystkim tym wytwórcom, dostarczając pieniądze w zamian za usługi, które on otrzymuje. Jest zatem jak najbardziej zasadne, aby scharakteryzować rynek w rozumieniu Bastiata jako rynek wymiany usług.

⁹ Bastiat (1851, s. 117; tłumaczenie własne; podkreślenia w oryginale). Warto zwrócić uwagę na uznanie przez Bastiata teorii wyjawionych preferencji.

¹⁰ Ibid. Wniosek ten jest ciekawym przewidywaniem XX-wiecznej dyskusji na temat interpersonalnego porównywania wartości.

Znaczenie takiego scharakteryzowania wymiany rynkowej wynika z jego podobieństwa do Locke'owsko-Rothbardiańskiej teorii zawłaszczenia i własności¹¹. Według teorii Johna Locke'a, powszechnej wówczas w kręgu Bastiata¹², osoba posiada dany skrawek ziemi, jeżeli w jakiś sposób go przekształciła. Wymieniając ziemię na rynku, osoba ta odstępuje zatem od swojego działania z przeszłości, to znaczy, używając terminologii Bastiata, wyświadczonej w przeszłości usługi, w zamian za cenę, która sama, z konieczności jest działaniem terażniejszym lub przeszłym połączonym z jakimiś surowcami naturalnymi. Widzimy zatem, że teoria wartości Bastiata jest niczym innym jak konsekwentnym zastosowaniem podejścia Locke'a, który zwracał uwagę na relację pomiędzy własnością a ludzkim działaniem w teorii ekonomii¹³.

Austriaccy ekonomiści tacy jak Mises (1998), Rothbard (1993) czy Hoppe (1989, 1993) stale podkreślają, że wymiana i ceny rynkowe oparte są na własności. Wedle ich obserwacji, nie ma takiego dobra, które podlegałoby wymianie zgodnie z Walrasowskim modelem równowagi ogólnej. Wszystkie wymiany rynkowe odbywają się pomiędzy ludźmi i we wszystkich interakcjach rynkowych to ludzie wymieniają się własnością. Na przykład kiedy Brown wymienia jabłko na gruszkę u Greena, jabłko musi być własnością Browna, a gruszka musi być własnością Greena. W przeciwnym wypadku do wymiany by nie doszło. Bastiatowska analiza wymiany oraz wartości uzupełnia i porządkuje austriacką teorię cen, postulując, że składowymi czyjejs własności są działania z przeszłości, terażniejszości i przyszłości.

Opierając się na tym spojrzeniu, możemy stwierdzić, że to, za co płacimy w trakcie rynkowej wymiany, to nic innego jak działania innych osób. Bastiat rozwija drobiazgową analizę relacji pomiędzy wartością z jednej strony a

¹¹ Rothbardowi nie udało się rozpoznać tych podobieństw, ponieważ zupełnie nie zrozumiał on znaczenia „usługi” w myśli Bastiata, nadając jej współczesne znaczenie: Bastiat uczynił znaczący wkład w do teorii ekonomii wskazując, że *wszystkie* dobra, w tym także te materialne, są produktywne i wyceniane właśnie dlatego, ponieważ dostarczają niematerialnych usług (Rothbard 1995, s. 445).

¹² Zob. na przykład Comte (1834), Thiers (1848), Molinari (1849), Faucher (1851), Wolowski i Levasseur (1884) oraz de Nouvion (1905). Teoria własności Thiersa została przedstawiona w Stiebler (1999).

¹³ Jak wiadomo podobną problematykę rozważał również Karol Marks. Jego argumentacja była jednak u podstaw wadliwa. Próbował on wywieźć wartość dobra od z pracy użytej do jego wytworzenia. Jednakże, podczas gdy dla Marksa wartość dobra była mistyczną *substancją* konkretnie z pracy wykorzystanej do wyprodukowania dobra, dla Bastiata wartość ta była postrzegana jako *relacja* powstała na mocy obopólnie korzystnej umowy pomiędzy handlującymi stronami, pomiędzy pracą zużytą do produkcji jednego dobra, a pracą wykorzystaną do wytworzenia dobra, na które zostanie ono wymienione.

połączonymi przedsięwzięciami ludzkiego działania oraz surowców naturalnych z drugiej.

Bastiat (1851, s. 122) podkreśla, że należy odróżnić użyteczność płynącą z surowców naturalnych, od użyteczności pochodzącej z ludzkich usług. Tylko użyteczność ludzkiego działania jest powiązana z własnością i wartością, podczas gdy użyteczność surowców naturalnych już nie. Użyteczność natury nie ma zatem wpływu na ceny, które są uwarunkowane jedynie przez użyteczność ludzkiego działania (1851, s. 158). Innymi słowy, zarówno ludzkie działanie, jak siły naturalne wytwarzają pożądane efekty, ale jedno odpowiada tylko za użyteczność pochodzącą z ludzkiego działania, podczas gdy drugie nie odpowiada za użyteczność natury. Ta ostatnia jest zawsze dana, w tym sensie, że jest ona dostępna dla każdego, kto podejmie wysiłek zagospodarowania niczych surowców. Bastiat stwierdza:

*z poprzednich rozdziałów, w szczególności zaś z tego, w którym zajmowaliśmy się Użytecznością i Wartością, możemy wywnioskować następujące twierdzenie — **każdy człowiek może cieszyć się za darmo użytecznościami dostarczonymi przez naturę, zakładając, że podejmie się on wysiłku pozyskania ich lub wyświadczy ekwiwalentną usługę, tym, którzy podjęli wysiłek za niego.** (1851, s. 217; tłumaczenie własne, podkreślenie w oryginale — JGH)*

Co więcej, ponieważ ludzkie działanie wciąż dąży do zwiększenia fizycznej produktywności swojej pracy poprzez wynalazki, podział pracy, akumulację kapitału itp. oraz ponieważ jest to możliwe tylko poprzez przekształcanie sił przyrody w produktywne przedsięwzięcia, wartość produktu, to znaczy cena rozumiana jako przeszłe, teraźniejsze oraz przyszłe działania posiadane przez nabywcę, stale spada (Bastiat 1851, s. 241). „Co się dzieje, kiedy zostanie wykorzystane narzędzie? Użyteczność staje się łatwiejsza do pozyskania. Dlatego usługa [pozyskania użyteczności] staje się mniej wartościowa. Od kiedy wynaleziono druk płacimy mniej za książki — cóż za niesamowity i niezrozumiany fenomen!” (s. 153).

Możemy zatem wywnioskować, że w rozwijającym się społeczeństwie, które charakteryzuje się przyrostem wiedzy technologicznej, akumulacją kapitału oraz innymi czynnikami zwiększającymi fizyczną produktywność ludzkiego działania, wszyscy obywatele będą cieszyli się większą użytecznością po niższych cenach. W takim społeczeństwie, każdy płaci za użyteczność dostarczoną przez

usługi innych osób i tylko za tą, ponieważ zwiększona użyteczność pochodząca z sił natury jest darmowa. Niezależnie od indywidualnych preferencji, każdy członek rozwijającego się społeczeństwa czerpie korzyści ze wzrostu fizycznej produktywności pracy każdego innego członka społeczeństwa. Te niezarobione, podarowane korzyści dodają się do równo rozłożonych, ogólnych składników dobrobytu takich jak tlen, grawitacja, światło słoneczne itp., które dostępne dla wszystkich. Z czasem, gdy dostępność do tych podarowanych użyteczności wzrasta, względne znaczenie tych użyteczności, za które trzeba zapłacić, to znaczy użyteczności wywiedzionych z ludzkiego działania, stale spada. Bastiat nazwał to zjawisko *rozwijającą się społecznością (progressive community)* wszystkich istot ludzkich, wciąż podkreślając, że „to nie zbiór wartości się zmniejszył, ale zbiór użyteczności się powiększył. To nie całkowita ilość własności została zmniejszona, ale całkowita ilość użyteczności dostępnych dla wszystkich została zwiększona” (s. 231; tłum. z oryginału JGH).

Analiza kontrfaktualna

Bastiat zauważył, że jego analiza destruktywnych skutków zawłaszczenia poprzez agresję stanowi szczególny rodzaj zestawienia ze sobą ładu leseferystycznego i interwencjonizmu. Bazuje ona mianowicie na porównaniu kontrfaktualnym. W swoim świetnym eseju „Co widać i czego nie widać” zaprezentował swój pogląd jako kontrfaktualną opowieść o rozbitej szybie. Pewien chłopiec wybija szybę, a zebrani wokół wydarzenia ekonomiczni sofiści widzą je jako pozytywne, bo napędzi ono produkcję. Bastiat (1964, s. 2) zauważa:

Zakładamy, że należy wydać sześć franków, by naprawić szkodę.

Oznacza to, że wypadek przynosi przemysłowi szklarskiemu sześć franków, że owe sześć franków wspiera wspomnianą gałąź przemysłu. Zgadzam się, w żadnym razie nie zaprzeczam, to słuszne rozumowanie. Przyjdzie szklarz, zrobi, co do niego należy, otrzyma sześć franków, będzie zacierał ręce i w głębi serca błogosławił niesforne dziecko. To widać.

Ale jeżeli, a często się tak dzieje, drogą dedukcji dojdziemy do wniosku, że dobrze jest tłuc szyby, że dzięki temu wprowadzamy w obieg pieniądze, że tym sposobem ogólnie wspieramy przemysł, jestem zmuszony zawołać: Stop! Wasza teoria uwzględnia to, co widać, nie bierze zaś pod uwagę tego, czego nie widać.

Nie widać, że skoro nasz mieszczanin wydał sześć franków na jedną rzecz, to nie będzie już mógł ich wydać na coś innego. Nie widać, że gdyby nie musiał wymieniać szyby, kupiłby sobie na przykład nowe buty albo wzbogacił swoją biblioteczkę o kolejną książkę. Krótko mówiąc, z owych sześciu franków zrobiłby jakikolwiek inny użytek, którego już nie robi.

Widzimy tutaj kontrfaktualną naturę argumentu ekonomicznego w pigułce. W rzeczy samej, już tytuł eseju, „Co widać i czego nie widać”, do niej nawiązuje. F. A. Hayek (1964, s. ix) powiedział z podziwem, że „Nikt nigdy nie sformułował w sposób tak jasny i za pomocą jednego zdania podstawowego problemu prowadzenia racjonalnej polityki gospodarczej. Dostarcza on również decydujący argument za wolnością ekonomiczną”. Świadomy tego, że trafił w sedno, Bastiat nadał esejowi podtytuł „Ekonomia polityczna w jednej lekcji”, co stanowi niejako zapowiedź klasyka Hazlitta z 1944 r. o tym samym niemal tytule. Książka Hazlitta sprzedała się w liczbie ponad miliona kopii i, według zapewnień autora, nie przekazuje nic innego jak tylko argument Bastiata zastosowany do szerszej gamy gospodarczych problemów.

XIX-wieczni zwolennicy Bastiata wychwycili nić powiązań jego argumentów z podejściem szkoły brytyjskiej Smitha i Ricardo. Jego biograf Fontenay (1881) zauważył, że Bastiat kontynuował badania w duchu fizjokratów. Widzieli oni ludzkie szczęście jako obiekt zainteresowania nauk ekonomicznych, które były dla nich także nauką o prawie naturalnym. Natomiast brytyjscy ekonomiści klasyczni zredukowali ekonomię jedynie do widzialnych faktów i zastąpili ludzkie szczęście wygodnym materialnym *bogactwem*. Wielkim osiągnięciem Bastiata było, zdaniem Fontenaya, połączenie tych dwóch podejść w „naukę o faktach z perspektywy prawa naturalnego”, to znaczy, prawa naturalnego warunkującego wymianę, wartość i własność.

Niestety, takie spojrzenie na naturę nauk ekonomicznych kwitło bardzo krótko, najwyraźniej objawiając się w pracy Courcelle-Seneuilego (1867), zanim popadło w zapomnienie. Bastiat został oszkalowany jako polityczny agitator, a jego osiągnięcia naukowe systematycznie umniejszono¹⁴. Nauki ekonomiczne trafiły pod skrzydła brytyjskiej ekonomii politycznej, która, przynajmniej jeśli chodzi o swoją materialistyczną metodologię, przeżyła rozkwit w XX-wiecznym

¹⁴ Brytyjscy ekonomiści, którzy później zajmowali państwowe stanowiska odpowiedzialnych za ekonomię polityczną we Francji, odegrali znaczącą rolę w anty-Bastiatowskiej kampanii. Zob. Salerno (1988, 2001).

pozytywizmie. Warto jeszcze dodać, że pogląd Bastiata na kluczową relację pomiędzy faktualnymi i widzialnymi przejawami ludzkiego działania a niewidzialnymi i kontrfaktualnymi przejawami ludzkiego działania został zastąpiony przez rozróżnienie bardziej łagodne dla myślących w paradygmacie pozytywistycznym, mianowicie zaczęto wyróżniać krótki i długi okres. Niewidoczne konsekwencje danego działania były interpretowane jako długookresowe, a zatem jako *jeszcze* niewidoczne konsekwencje.

Wydaje się jednak, że sam Bastiat nie był do końca świadomy natury swojego argumentu. Z jednej strony uderzył już w te same struny w swoim poprzednim eseju, w którym obalał błąd logiczny (1964b, s. 187). Z drugiej strony w kilku fragmentach „Co widać i czego nie widać” sam stosuje rozróżnienie na krótki i długi okres, na przykład w rozdziale o gospodarności i rozrzutności, którą podsumowuje stwierdzeniem, że

pod względem moralnym oszczędzanie jest niezaprzeczalnie lepsze niż zbytek. Pocieszająca jest myśl, że podobnie ma się rzecz w ekonomii dla kogokolwiek, kto nie poprzestaje na natychmiastowych skutkach zjawisk, lecz w swym rozumowaniu potrafi dostrzegać skutki ostateczne. (Bastiat 1964a, s. 47).

Jednakże to wcale nie ta niespójność zadecydowała o późniejszym zapomnieniu prac Bastiata. Za główną przyczynę można uznać pozytywistyczno-materialistyczne uprzedzenia leżące u podstaw brytyjskiej ekonomii klasycznej. Jej nieuzasadnione przekonania na temat natury nauk ekonomicznych uniemożliwiły Bastiatowi, jak i wielu innym kontynentalnym ekonomistom, zyskanie szerszej rozpoznawalności w krajach anglosaskich, a zatem, tak jak jest to obecnie, pośród studentów ekonomii na całym świecie. Do dziś te uprzedzenia powstrzymują od uważnej lektury „Co widać i czego nie widać”. Większość czytelników zauważy, że niektóre argumenty ekonomiczne zawierają porównania, ale tylko niewielu uda się wychwycić, że argumenty te są bazowane na porównawczych prawach ekonomii, a w szczególności, że porównawcze prawa są z natury kontrfaktualne. Zakrawa doprawdy na ironię, mając na uwadze fakt, że jest to tak powszechnie znany tekst pośród ekonomistów. Przedwczesna śmierć Bastiata uniemożliwiła mu wyjaśnienie logicznej struktury swoich argumentów bardziej szczegółowo jak również większe uogólnienie swoich odkryć. Dlatego też przyszłe badania oparte na jego podejściu przyniosą z pewnością obfite zbiory¹⁵.

¹⁵ Zainteresowanych aktualnymi badaniami dotyczącymi natury praw kontrfaktualnych odsyłam do Hülsmann (2000a, 2001).

Wnioski

Rozważyliśmy cztery obszary, w których Frédéric Bastiat poczynił znaczący wkład w teorię ekonomii. Wkład ten ma wciąż dużą wartość i może wzbogacić obecne badania w obrębie tradycji austriackiej. Zagadnienia podejmowane przez Bastiata — harmonia zamiast równowagi, własność kontra grabież, własność i wartość — wszystko to zostało niemal całkowicie zapomniane przez akademicką ekonomię w trakcie nieszczęsnego XX wieku. Nadszedł zatem czas, aby powrócić do prac tego geniusza i zacząć budować na fundamentach, które stworzył.

Bibliografia

- Backhouse, Roger, 1985, *A History of Modern Economic Analysis*, Oxford: Basil Blackwell.
- Bastiat, Frédéric, 1851, *Harmonies économiques*, 2 wydanie, Paris: Guillaumin, polskie wydanie dostępne: <https://mises.pl/blog/2006/11/29/frederic-bastiat-harmonie-ekonomiczne/>
- 1964a, *Selected Essays on Political Economy*, New York: Van Nostrand.
 - 1964b, *Economic Sophisms*, New York: Van Nostrand.
 - 1964c, *Economic Harmonies*, New York: Van Nostrand,— 1983, *Œuvres économiques*, Paris: Presses Universitaires de France.
 - 1996, *The Law*, Irvington-on-Hudson, N.Y.: Foundation for Economic Education, polskie wydanie dostępne: <https://mises.pl/blog/2007/09/29/frederic-bastiat-prawo/>
 - 2001, *Ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas, Choix de Sophismes et de Pamphlets économiques*, 2 wydanie Paris: Romillat.
- Bidet, F., 1906, F. Bastiat, *l'homme, l'économiste*. Paris: Giard et Brière.
- Blaug, Mark, 1986a, *Great Economists Before Keynes*, Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- red. 1986b, *Who's Who in Economics*. Brighton, U.K.: Wheatsheaf Books.
 - 1997, *Economic Theory in Retrospect*, 5 wydanie Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Bramoullé, Gérard, 2001, „Frédéric Bastiat: Praxeologist Theoretician”, *Journal des économistes et des études humaines* 11 (2/3): 361–372.
- Cairnes, John E., [1873] 1965, „Bastiat”, *Essays on Political Economy*, przedruk, New York: Augustus M. Kelley, s. 313–44.

- Carey, Henry Charles, [1837] 1965, *Principles of Political Economy*, tom 1, *The Laws of the Production and Distribution of Wealth*, przedruk, New York: Augustus M. Kelley.
- Comte, Charles, 1834, *Traité de la propriété*. 2 Vols. Paris: Chamerot, Ducollet.
- Courcelle Seneuil, J.G., [1857] 186, *Traité d'économie politique*, tom. 1, 2 wydanie, Paris: Amyot.
- DiLorenzo, Thomas J., 1999, „Frédéric Bastiat: Between the French and Marginalist Revolutions”, w: *15 Great Austrian Economists*, red. Randall G. Holcombe, Auburn, Ala.: Mises Institute.
- Ekelund, Robert B., Robert F. Hébert, 1990, *A History of Economic Theory and Method*, 3 wydanie, New York: McGraw-Hill.
- Faucher, Léon, 1851, „Propriété”, *Dictionnaire de l'économie politique*, red. Coquelin, Guillaumin, tom 2, Paris: Guillaumin. s. 460–73.
- Fontenay, Roger de, 1881, „Notice sur la vie et les écrits de Frédéric Bastiat”, F. Bastiat. *Œuvres complètes*, tom 1: 9–52, Paris: Guillaumin. przedrukowane w: Bastiat (1983, s. 25-47; 2001, s. 31–57).
- Garello, Jacques, 2001, „To Err is Human: Bastiat on Value and Progress”, *Journal des économistes et des études humaines* 11 (2/3): 373–86.
- Gonnard, René, 1941, *Histoire des doctrines économiques*, Paris: LADJ.
- Hayek, F.A., 1964, Wstęp do: F. Bastiat, *Selected Essays on Political Economy*. New York: Van Nostrand, s. ix–xii.
- Hoppe, Hans-Hermann, 1989, *Theory of Socialism and Capitalism*. Boston: Kluwer, 1993, *The Economics and Ethics of Private Property*, Boston: Kluwer.
- Hülsmann, Jörg Guido, 2000a, „A Realist Approach to Equilibrium Economics”, *Quarterly Journal of Austrian Economics* 3(4): 3–51.
- 2000b, Bastiat, Frédéric (1801–1850), nieopublikowany manuskrypt, *Encyclopedia of Libertarianism*, red. Schultz, Washington, D.C.: Cato Institute.
- 2001, *Fact and Counterfactuals in Economic Law*, nieopublikowany manuskrypt.
- Ikeda, Sanford, 1997, *The Dynamics of the Mixed Economy*, London: Routledge.
- Jevons, William Stanley, [1882] 1968, *The State in Relation to Labour*, New York: Kelley.
- Kirzner, Israel M., 1987, „Economic Harmony”, *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London: Macmillan.

- Lane, Georges, 2001, „Bastiat, l'aversion pour l'incertitude et la loi d'association", *Journal des économistes et des études humaines* 11 (2/3): 415–50.
- Liggio, Leonard, 1977, „Charles Dunoyer and French Classical Liberalism", *Journal of Libertarian Studies* 1(3): 153–78.
- Mises, Ludwig von, [1949] 2011, [*Ludzkie Działanie*](#), Instytut Ludwiga von Misesa, Warszawa.
- [1927] 1985, *Liberalism*, 3 wydanie, Irvington-on-Hudson, N.Y.: Foundation for Economic Education.
- [1929] 1977, *Critique of Interventionism*, New York: Arlington House.
- Molinari, Gustave de, 1849, *Les Soirées de la rue Saint-Lazare*. Paris: Guillaumin.
- 1851, „Biographie de F. Bastiat", *Journal des économistes* 28 (February): 180ff.
- Niehans, Jürg, 1990, *A History of Economic Theory: Classic Contributions, 1729–1890*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Nouvion, G. de. 1905, *Fédéric Bastiat, Sa vie, son œuvre, ses doctrines*, Paris.
- Paillolet, Prosper, 1851, *Bastiat. Dictionnaire de l'économie politique*, tom 1, red. Coquelin, Guillaumin, Paris: Guillaumin. s. 145–46.
- Paul-Dejean, Jean-Claude, 1997, *Les années de formation de Frédéric Bastiat (1801–1844)*, Paris: Institut Euro 92.
- Pellissier-Tanon, Arnaud, 2001, „The Labor Theory of Value and Social Justice. The Teachings of Social Catholic Criticisms of Bastiat's Doctrine", *Journal des Economistes et des études humaines* 11(2/3): 295–309.
- Pribram, Karl, 1983, *A History of Economic Reasoning*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Raico, Ralph, 1977, „Classical Liberal Exploitation Theory: A Comment on Professor Liggio's Paper", *Journal of Libertarian Studies* 1(3): 179–83.
- Roche, George Charles III, 1971, *Frédéric Bastiat —A Man Alone*. New Rochelle, N.Y.: Arlington House.
- Rothbard, Murray, 2017, *Ekonomia wolnego rynku*, tom II, Warszawa: Fijorr Publishing, Instytut Edukacji Ekonomicznej im. Ludwiga von Misesa.
- 1995, *Classical Economics*, Cheltenham, U.K.: Edward Elgar.
- Rougier, Louis, 1938, *Les mystiques économiques*, Paris: Librairie de Médicis.
- Russell, Dean, 1969, *Frédéric Bastiat: Ideas and Influence*, Irvington-on-Hudson, N.Y.: Foundation for Economic Education.

- Salerno, Joseph T., 1988, „The Neglect of the French Liberal School in Anglo-American Economics: A Critique of Received Explanations“, *Review of Austrian Economics* 2:113–56.
- 2001, „The Neglect of Bastiat’s School by English-Speaking Economists: A Puzzle Resolved“, *Journal des économistes et des études humaines* 11 (2/3): 451–95.
- Schumpeter, Joseph A., 1954, *History of Economic Analysis*, New York: Oxford University Press.
- Stiebler, Reinhard, 1999, „A Pre-History of Misesian Calculation: The Contribution of Adolphe Thiers“, *Quarterly Journal of Austrian Economics* 2(4): 41–47.
- Thiers, Adolphe, 1848, *De la propriété*, Paris: Paulin, Lheureux, *Bastiat’s Legacy in Economics* 69.
- Thornton, Mark, 2001, „Frédéric Bastiat as an Austrian Economist“, *Journal des économistes et des études humaines* 11 (2/3): 387–98.
- Weinburg, Mark, 1978, „Social Analysis of Three Early 19th Century French Liberals: Say, Comte, and Dunoyer“, *Journal of Libertarian Studies* 2(1): 45–63.
- Wolowski, Léon, Levasseur, Émile, 1884, „Property“, *Lalor’s Cyclopedia of Political Science*, etc. tom 3, Chicago: M.B. Cary.